

STRAKS KLINKEN ER ECHT GEEN ORGELS MEER...

OVER HET ORGELMENTORAAT

HANS STEKETEE

Het is het jaar 2045 en in Alkmaar lopen toeristen nieuwsgierig de Grote Kerk binnen. Ze proeven de sfeer van de verstilde ruimte en voelen het warme zonlicht dat door de ranke hoge ramen schijnt. Ze dwalen rond in het koor en lopen onder het oude koororgel van Van Covelens door, waarvan de luiken dicht zijn. Naast de preekstoel staand, kijken ze op naar de magistrale orgelkas van het Van Hagerbeer-Schnitger-orgel, die tegen de westmuur staat. Ook hier zijn de luiken gesloten en ze kunnen de indrukwekkende schildering van Van Everdingen daarop bewonderen. Zonder de orgels gehoord te hebben, zonder ooit te beseffen waar ze echt naar keken, lopen ze de kerk weer uit.

Want de beide orgels zijn al jaren onbespeelbaar. Achter de gesloten luiken is het een ravage van omgevallen pijpen en door ongedierte aangetaste windladen en balgen. Stadsorganist Pieter van Dijk is na zijn pensioen niet opgevolgd, in het stadsbestuur is het bestaan van beide instrumenten volstrekt onbekend en ook orgelmakers komen niet meer langs. Het kerkinterieur als een stilleven van Saenredam, dat langzaam uit zijn lijst zakt.

Van Hagerbeer-Schnitger-orgel, Grote Kerk te Alkmaar Foto: Jan Zwart

Is het hierboven beschreven scenario zwartgallig doemdenken of zou het wel eens de realiteit kunnen worden in ons kleine landje met zijn vele historische orgels? Met een terugtrekkende overheid en het verdwijnen van kerkgemeenschappen, die van oudsher voor de beschermde omgeving van orgels zorgden, is dit zeker geen onschuldige vraag.

In het Zwarte Kerkje in Zuidschermmer, gelegen midden in de weidse weilanden van de Schermer, is het eigenlijk al zover. Hier staat een klein pronkstuk van Pieter Assendelft uit 1760 te verstoffen. Het wordt al jaren niet of nauwelijks gebruikt en onderhouden, en het gebouw is zodanig aan het verzakken dat instortingsgevaar dreigt. Hier is deze keer gelukkig op tijd ingegrepen. Een nieuw stichtingsbestuur heeft het herstel van de kerk voortvarend aangepakt en het orgel krijgt dankzij orgelmentor Jan Zwart weer de aandacht en zorg die het nodig heeft.

Zou dat de oplossing zijn, biedt dit nieuwe kansen: een orgelmentor, die de orgelzorgen van de eigenaar verlicht en adviseert bij het onderhoud en gebruik van diens historisch monumentaal instrument? Een nieuw netwerk dat dit klinkend erfgoed opnieuw een beschermde omgeving biedt? De Stichting Vrienden van het Orgel Alkmaar denkt van wel en probeert het al in praktijk te brengen.

ALKMAAR ORGELSTAD

In 2015 fuseert de Gemeente Alkmaar met de gemeenten Schermer en Graft-De Rijp. Van het ene op het andere moment telt Alkmaar 32 orgels, waarvan een groot aantal van historische waarde. Dit is voor de Vrienden van het Orgel aanleiding een nieuw boek over de oude en nieuwe Alkmaarse orgels te publiceren.

Om ideeën op te doen zijn bestuursleden

Richard de Jager en Gerrit Prins en de auteur Hans Steketeer gaan praten met de mensen achter de orgels. Dat worden buitengewoon interessante en vruchtbare uitstapjes door een landschap dat door velen tot het mooiste van Nederland wordt gerekend. Interessant, omdat het drietal in veel van die kerkjes nog nooit is geweest en vruchtbaar, omdat de gesprekken een schat aan informatie opleveren. Niet alleen voor het boek, maar ook over de positie van het orgel en die blijkt lang niet altijd in orde. Dan is het besef een waardevol muziekinstrument te bezitten bij de betrokken bestuurders en vrijwilligers wel aanwezig, maar de kennis en kunde om er wat mee te doen ontbreekt: de wereld van het orgel is voor hen als een blinde vlek. Het idee een netwerk van orgelmentoren op te zetten om in deze leemte te voorzien, ontstaat en vindt weerklink.

ALKMAARS ORGELMENTORAAT

Het idee lijkt eenvoudig: iemand met voldoende kennis van zaken krijgt een orgel onder zijn hoede en helpt de eigenaren het instrument te beheren en te gebruiken. Maar zo eenvoudig is het niet. Want welke orgels komen daarvoor in aanmerking en zitten de eigenaren daarvan wel op deze bemoeienis te wachten? En welke positie gaan de mentoren in het speelveld rond de orgels innemen, naast de organisten, orgelmakers en orgeladviseurs? Vragen waarop al doende antwoorden zijn gevonden. Laten we eens volgen hoe de Vrienden van het Orgel het idee zijn gaan uitwerken.

Onderhoud en gebruik zijn voor de Vrienden van het Orgel twee zijden van dezelfde munt. Een instrument dat niet wordt gebruikt, hoeft niet te worden onderhouden en andersom. Dit uitgangspunt wordt leidend – niet per se bepalend – voor de orgels die gebaat zijn bij een orgelmentor. Bij de poging een eerste selectie te maken, wordt deze keer ook de historische waarde meegewogen. Van de 32 Alkmaarse orgels zijn er zo tien die op de lijst worden geplaatst.

Maar het orgelmentoraat heeft alleen kans van slagen wanneer de betrokken partijen ook het belang ervan inzien. De Vrienden van het Orgel organiseren daarom een reeks bijeenkomsten om met de betrokken partijen de verschillende aspecten van het orgelmentoraat te onderzoeken. De partijen kunnen zo bepalen welke voordelen dat eventueel voor hen oplevert. De orgels op de diverse locaties zelf vormen tijdens de bijeenkomsten een steeds wisselend decor.

Op 21 april 2018 zijn we te gast in de Grote Kerk van Schermerhorn. De kerk uit 1636 is sinds 2016 eigendom van Stadsherstel Amsterdam en recent aangepast voor multifunctioneel gebruik.

De eigenaren en bestuurders van tien locaties zijn hier uitgenodigd voor een introductiebijeenkomst om een begin te maken met het oplossen van de blinde vlek: wat is die 'orgelwereld' nu eigenlijk? Het programma is erop gericht hen, bijna allemaal zijn ze op de uitnodiging ingegaan, wegwijs te maken in de wereld van het orgel. Gerrit Prins, voorzitter van de Vrienden van het Orgel, schetst in grote lijnen de bedoeling van het orgelmentoraat. Orgelmaker Erik Winkel (Flentrop Orgelbouw) vertelt in vogelvlucht hoe de Nederlandse orgelbouw zich de afgelopen eeuwen manifesteerde. Daarnaast wordt de website Alkmaar Orgelstad door webmaster Hans Steketeer gepresenteerd, waar alle Alkmaarse orgels te vinden zijn en die zijn informatie uit de

database van het Nationaal Instituut voor de Orgelkunst (NlVO) ophaalt. Ook Egbert Hoving, voorzitter van de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed (VMKE), is aanwezig en vertelt waar deze landelijke vereniging voor staat. Stadsorganist van Alkmaar, Pieter van Dijk, geeft een korte demonstratie van het achttiende-eeuwse orgel van Jacob Courtain. Uit de discussie onder leiding van Richard de Jager blijkt dat men vele vragen heeft, maar ook geboeid is geraakt door het fenomeen orgel en er wordt unaniem ingestemd met een vervolgtraject.

Dit traject wordt voortgezet in de Dorpskerk van Grootshermer in oktober 2018. Hier staat een orgel van Samuel Naber. Het kerkje wordt beheerd en actief geëxploiteerd door een kleine stichting en het werk wordt geheel door vrijwilligers gedaan.

Nu gaat het vooral over praktische zaken die te verwachten zijn, zoals organisatie en financiën. In dit verband wordt de mogelijke rol van de VMKE verder besproken. Daarnaast wordt het idee van Pieter van Dijk gedeeld om het orgelmentoraat als keuzevak in de bachelor op het Amsterdams Conservatorium aan te bieden. Het NlVO laat online een andere functie van zijn database zien: een digitaal platform met onder andere de mogelijkheid online mentorrapporten te maken.

Intussen hebben de Vrienden kandidaatmentoren geworven voor de tien Alkmaarse orgels. Deze groep komt in januari 2019 bijeen in de Protestantse Kerk van Stompvoren. In deze kerk staat het andere orgel van Naber dat Alkmaar rijk is. De gesprekken gaan over wat je als mentor te wachten staat, de verantwoordelijkheden, de rugdekking door een verzekering als er onverhoopt iets misgaat, maar ook en vooral wat moet je kunnen, wat mag en wat niet.

Als vanzelf ontstaat de behoefte tot het organiseren van een studiedag om uit te zoeken en te ervaren wat het inspecteren van een orgel met zich meebrengt. In diezelfde maand wordt in de Noordeinder Vermaning (bij Graft), waar een meesterwerkje van Johannes Strumphler staat, verder gediscussieerd en worden afspraken gemaakt over kosten, overeenkomsten en de organisatie van de studiedag voor de kandidaatmentoren. En dan worden op 30 maart in de Hervormde Kerk van West-Graftdijk spijkers met koppen geslagen.

Onder het orgel van Bakker&Timmenga uit 1903 wordt met de verschillende overeenkomsten en de begroting ingestemd. De pilot van het orgelmentoraat in Alkmaar kan beginnen. De officiële start was in Noordeind op zaterdag 14 september 2019, Open Monumentendag maar ook de Nationale Orgeldag.

Om het verhaal compleet te maken wordt ook het ontwerp van de mentor-app gepresenteerd, waarmee de mentor alle informatie nodig voor zijn taak op tablet of smartphone bij de hand heeft. Verder ontstaat een spontane discussie over hygro- en temperatuurmeters, de typen die er zijn, het nut en de kosten daarvan en of op dit punt samenwerking zinvol is.

OPRICHTING VMKE

Het idee van een orgelmentor is niet nieuw. Al in de jaren negentig van de vorige eeuw krijgt bijvoorbeeld het orgel van het Buiksloterkerkje (bij Amsterdam) een mentor, omdat het gebouw multifunctioneel wordt gebruikt.

De organisten van de grote stadskerken, die niet meer als kerk worden gebruikt (er komen steeds meer stadsorganisten), zijn eigenlijk ook mentoren. Zij komen ongetwijfeld als waakhond in actie als bij galadiners de temperatuur weer eens flink dreigt op te lopen. Maar dit zijn voorbeelden van orgels die nog worden gebruikt, nog bescherming en hopelijk ook de waardering van de omgeving hebben. Een ander mooi voorbeeld is de orgelcommissie van de Stichting Oude Groninger Kerken, die al jaren zorgt voor de orgels in de kerken die deze stichting in beheer heeft. En zo zijn er ongetwijfeld meer voorbeelden.

Het aantal orgels dat niet meer vanzelfsprekend wordt gebruikt, groeit. Ze worden niet meer onderhouden en verdwijnen van de radar bij orgelmakers. Ze raken hun beschermde omgeving kwijt; het worden zogenaamde wees-orgels. Omdat het niet zelden om monumentale, vaak zeldzame instrumenten gaat, is dit voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een reden tot zorg. Maar het is de Monumentenwacht die de weg vrijmaakt voor het idee van de orgelmentor. Zij inspecteert periodiek de kerken, ook die een andere bestemming hebben of gewoon leeg staan, maar mist de kennis om de daar staande orgels mee te nemen. De RCE pakt dit signaal op, onderneemt actie en in 2016 wordt de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed een feit.

De VMKE werkt vervolgens aan een gedragscode, een rapportageformulier, een verzekering en kennisdocumentatie, waarmee de orgelmentor goed voorbereid zijn werk kan gaan doen. Ook weet de VMKE orgelbouwers en orgeladviseurs gerust te stellen, die zich afvragen of een vrijwilliger – vaak een semi-professional en liefhebber – dit wel kan en of het gevaar van inkomstenderving niet aanwezig is. Begrijpelijk, want welke positie gaat de mentor naast de

anderen nu precies innemen? Door de mentor op vrijwillige basis te laten werken, tegen een minimale onkostenvergoeding, lijkt deze zorg weggenomen.

De VMKE werft vervolgens kandidaatmentoren in het hele land. Een eerste praktijksucces is de vraag van de Stichting Oude Gelderse Kerken of de VMKE de zorg voor hun orgels wil overnemen.

DE VRIENDEN EN DE VMKE

De opmerkzaamheid van Rudi van Straten, senior-adviseur bij de RCE, dat er in Alkmaar iets gaande is, brengt de VMKE in contact met de Vrienden van het Orgel. Uit de diverse gesprekken daarna wordt snel duidelijk dat samenwerken alleen maar winst oplevert, ook al verschillen vooralsnog de uitgangspunten.

Het project in Alkmaar krijgt steun vanuit de VMKE door de mentoren in te schrijven bij de vereniging. De gedragscode, met het karakter van een keurmerk, en de verzekering van de VMKE, zorgen voor een geloofwaardige rugdekking van de mentor. Aan de andere kant is de Alkmaarse pilot voor de VMKE een proeftuin voor haar eigen landelijke ambities. Egbert Hoving heeft tijdens de bovengenoemde bijeenkomsten deze kunnen uitleggen.

De Vrienden van het Orgel willen een stap verder gaan dan de VMKE in de opvatting over wat een mentor moet zijn. Alleen rapporteren dat het orgel zienderogen achteruitgaat en eventueel onderhoud nodig heeft is niet voldoende, want ook het stimuleren van het gebruik en ervoor zorgen – samen met de eigenaar – dat zich een nieuw beschermend netwerk om het instrument vormt, is minstens zo belangrijk. Alleen dan zal men bereid zijn weer in een orgel te gaan investeren.

Deze invulling van het mentorschap vraagt om meer opleiding, bijscholing en ondersteuning dan alleen het uitwisselen van kennisdocumentatie.

KEUZEVAK CONSERVATORIUM

Het orgelmentoraat als keuzevak in de bachelor van het Amsterdams Conservatorium aan te bieden, is een idee van Pieter van Dijk, hoofdvakdocent aan genoemd conservatorium. Hij en Hans Steketee (musicoloog en bestuurslid van de Vrienden van het Orgel) hebben samen een curriculum ontwikkeld met onder andere een stage bij een orgelmaker, een of meer beschikbare instrumenten om het geleerde in praktijk te brengen en het organiseren van een activiteit op een of meer orgels.

Zo komen orgelstudenten, jonge enthousiaste mensen die de digitale mores van deze tijd kennen, in contact met historische orgels.

Ze leren door kijken, voelen en luisteren, gebreken van een orgel te lokaliseren en te beschrijven en ze doen ondernemerservaring op met het organiseren en promoten van concerten op niet alledaagse locaties. Bovendien zijn ze een welkome aanvulling op het vergrijsde vrijwilligerspeloton dat zich doorgaans voor orgels inzet. Voor het studiejaar 2019/2020 hebben zich al studenten aangemeld.

ONDERSTEUNING

Voor een beginnend orgelmentor is het zeker even wennen. Hij moet nog vertrouwd raken met 'zijn' instrument(en), het vertrouwen van de mensen achter het orgel winnen en een netwerk voor activiteiten gaan vormen. Er is, zoals hierboven al is genoemd, behoefte daarbij op weg geholpen te worden.

Een eerste studiedag in de Grote Kerk van De Rijp, waar een orgel van C.G.F. Witte staat, moet de laatste twijfel bij sommigen wegnemen. Onder leiding van Erik Winkel wordt aan de hand van het rapportageformulier het instrument grondig geïnspecteerd, zonder ook maar iets te demonteren. Alleen het openmaken van de kas is natuurlijk onontkoombaar en dat is gelijk een serieus onderwerp, want hoe pak je dat aan zonder dat je van alles op je hoofd krijgt? En dit orgel blijkt onverwacht een dankbaar object van studie, want het wordt gaandeweg duidelijk dat hier al langere tijd geen orgelmaker is geweest. En dan is dit een locatie die als kerk gebruikt wordt en strikt genomen geen orgelmentor nodig heeft. Maar dankzij deze studiedag krijgt het achterstallig onderhoud nu wel de aandacht.

Het is de bedoeling regelmatig studiedagen te organiseren. Want ook netwerken en gebruikmaken van digitale middelen vraagt bijscholing. Zo moet men thuisraken in de database van het NlVO om de rapportages digitaal op te stellen en te beheren. Voor deze rapportage is tevens een gebruiksvriendelijke app ontworpen, die het werk ter plekke vereenvoudigt. Ook heeft men dan alle historische en praktische informatie bij de hand. Voor het vervaardigen van de app worden nu fondsen geworven.

TOEKOMST

Klinken er nog orgels in 2045? Het antwoord daarop ligt al voor een deel besloten in de ontwikkelingen die hierboven staan beschreven. Door de inzet van mentoren wordt het netwerk rond orgels in stand gehouden of opnieuw opgebouwd.

Dit maakt weer de weg vrij voor een nieuwe beschermende, stimulerende omgeving waarin met het orgel weer van alles mogelijk wordt. Daarbij is de meerwaarde van de

mentor niet alleen het orgel in de gaten te houden en (nieuwe) activiteiten te ontplooiën. Zijn bijdrage aan de bewustwording dat echt mooie muziek alleen mogelijk is op een instrument dat in optimale conditie verkeert, legitimeert tevens het werk van organisten, orgelmakers en -adviseurs. En daarmee krijgt ook het ambacht van orgelmaken weer perspectief.

De VMKE en de Vrienden van het Orgel ontwikkelen nu samen plannen om het orgelmentoraat de komende jaren verder vorm te geven. Maar het mentoraat is zeker geen wondermiddel, het blijft mensenwerk, waarbij het besef dat het veelal om waardevol erfgoed gaat, leidend is. Per orgel, per locatie en per regio moet worden bekeken wat noodzakelijk is, wat mogelijk is, en hoe het mentoraat dan het beste kan worden georganiseerd.

En dan is er misschien een goede kans dat Alkmaar over 25 jaar nog steeds een stadsorganist heeft, dat de luiken van de beide orgels van de Grote Kerk gewoon open staan, en dat jong en oud kan genieten van de prachtige muziek die door talentvolle musici op en met de orgels wordt uitgevoerd.

INFORMATIE

www.vriendenvanhetorgel.nl

www.vmke.nl

www.nationaalinstituutorgelkunst.nl